Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı, Ed. Hatice Şirin User – Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2013: 427-432.

ÜRÜMÇİ ve ESKİ UYGURCA YÜRÜNGÇIN ÜZERİNE

Prof. Dr. Dai MATSUİ
Hirosaki Üniversitesi
[Japonya]

Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat, 1964'te yayımladığı "Eski Türk Hukuk Vesikaları" başlıklı makalesinde, Alman Turfan seferlerinde Xinjiang (Turfan)'dan Berlin'e getirilen birçok Eski Uygur hukuk belgesini incelemiş, kendisinin "199/50" sıra numarası verdiği bir belgedeki bir cümle için de küçük bir çeviri vermiştir: "**A** elçiye Urumçı'ya gidecek 4 *ulaġ*'dan **B** 1 at verip, posta atı hesabına kaydetsin".[1] Arat'ın söylediği "Urumçı", şüphesiz çağdaş Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin başkenti Ürümçi (Urumçi) şehri olmaktadır.

Xinjiang Bölgesi'nin tarihinde yer adı veya şehir adı olan *Ürümçi* kelimesinin bölge halkı tarafından ne zaman kullanıldığı bilinmemektedir. Çağdaş Uygurca'da ise *Ürümçi* kelimesinin kökeninin "güzel ova" anlamındaki Moğolca bir kelime olduğu söylenmektedir. Ancak böyle bir anlam hiç şüphesiz, halk etimolojisi, halk yakıştırması sayılmalıdır.

Çağdaş Ürümçi şehrinin doğru kökeni ise 18. yüzyılda Qing 清 devleti'nin yeniden inşa ettiği 迪化 *Di-hua* adlı şehir olmalıdır. Şehir adı olarak Ürümçi, 1951 yılında *Di-hua* yerine resmen oluşturulmuştur. Ürümçi ile doğrudan özdeşleştirilen en eski yer adı olarak da milâdi 925'ten gelen Hotanca "Staël-Holstein tomarı"nda bir şehir (*käṃtha*) olan *Yirrüṃçinä* bulunmaktadır.[2] Ondan önce 7.-8. yüzyılda, Tang 唐 Devleti de Ürümçi vilayetinin yerinde 輪臺 *Lun-tai* adlı bir şehir yapmıştır. Ancak *Lun-tai*'ın Hotanca *Yirrüṃçinä* ile ilgisi de açıkça bilinmemektedir. Tang dönemindeki *Lun-tai* şehri, çağdaş Ürümçi şehrinden 15 km kadar güneydeki 烏拉泊 *Wu-la-bo* şehir harabesi ile özdeşleştirilmektedir.[3] Birkaç Çinli araştırıcının *Lun-tai* ve 1. yüzyılın Çince kaynağı olan 漢書 *Han-shu*'da geçen şehrin adı 郁立師 *Yu-li-shi*'yi Hotanca *yirrüṃçinä* ile özdeşleştirmesi[4] de mümkün olmayacaktır. Ming dönemindeki iki Çince kaynakta geçen yer adı 委魯母 *wei-lu-mu*'nun *Ürümçi* ile karşılandığı sanılmaktadır.[5] Belki Çince *Di-hua* şehri için Ürümçi adı ise Xinjiang'da ikâmet eden Moğollar, Kazaklar, Kalmuklar (Jungarlar) ve Mançular tarafından kullanılmıştır. Ancak yukarıda belirtilenlerden başka, yer adı olan Ürümçi veya benzeri bir kelime, 20. yüzyıla kadar Çin, Türk, Moğol ve Rus kaynaklarında

---

1 Arat 1964, s. 36.
2 Clauson 1931, s. 307; Bailey 1951, s. 14; Hamilton 1958, s. 149.
3 Zhong 2008, s. 604, 991; Krş. Clauson 1931, s. 307.
4 Cen 1931, s. 442; Zhong 2008, s. 991.
5 Hori 1978, s. 40.

論文38

bulunmamaktadır.

Dolayısıyla, Orta Asya tarihî coğrafyası açısından Arat'ın okuduğu Eski Uygur metnindeki "Urumçı" transkripsiyonu çok önemlidir. Fakat, Prof. Arat'ın "199/50" numarasını verdiği belge II. Dünya Savaşı esnasında Berlin Bilimler Akademisi'nden kaybolmuş, dolayısıyla ayrıntılı bilgi edinilememiştir.

Son yıllarda, Prof. Osman Fikri Sertkaya'nın müsaadesi ile, Prof. Arat'ın 1930'lu yıllarda Berlin'de çalışırken çektiği ve İstanbul'a getirdiği Eski Uygur yazmalarının fotoğraflarını İstanbul'da inceliyorum. Onlar arasında Berlin'de kayıp olan ve R. R. Arat'ın "199/50" numarası ile sıraladığı belgenin fotoğrafı ile transkripsiyon denemesi de bulunmaktadır. Ayrıca Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, Arat koleksiyonu diyebileceğimiz 335 parça fotoğrafın tamamını Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi'ne armağan etmiştir. Şimdi bu belge, bulunma yeri numarası "TM 69" yerine yeni envanter numarası olan *U 9241 altında Berlin Akademisi'nde bulunmaktadır.

Aşağıda bu metnin transkripsiyonu ile çevirisini vermekteyim.

Arat 199/50 = *U 9241 (TM 69) [Bk. Resim 1]

1	ud yıl sekizinç ay toḳuz	Sığır yıl(ının), sekizinci ayın(ın) dokuz(uncu)
2	yangıḳa • yider ilçi-ke yu̱rüngçın	gününde. Yider elçi'ye (verilerek) Yürüngçın
3	-ḳa barġu tört at ulaġ-ta •	'a gidecek dört menzil atlarından,
4	nampı-ta [te]mir-çi buyan tükel	Nampı (şehir)[6] 'daki Temirçi, Buyan, Tükel,
5	(.)[ ]ung çġan (ḳ)[u]lı bile bir at	(. . . . .)ung ve Çagan-Kulı[7] ile bir at
6	birip yam at san-ınta tutzun	verip, posta atı hesabına kaydetsin.

Kursiv elyazı ile yazılan ve Moğolca *čaγan* "beyaz, ak" kökenli kişi adı *ç(a)ġan*'ın geçtiği bu belge, kesinlikle 13.-14. yüzyılın Moğol dönemine ait olmaktadır. Metninin bağlamına göre, Prof. Arat'ın *Ürümçi* ile özdeşleştirdiği kelime 2. satırda *yu̱rüngçın* şeklinde okunmuştur. Bu kelime, Uygur harfleri ile *YWRWNKÇYN* şeklinde yazılmıştır. Sonek olarak kalın ünlülü datif eki *-ḳa*'nın gelmesi dolayısıyla, kelime sonundaki *-ÇYN* da kalın ünlülü olarak *-çın* şeklinde okunmuş olmalı. Kelimenin ilk kısmı olan *YWRWNK-* ise *yu̱rüng* ~ *yürüng* (~ *ürüng*) "açık renkli, ak" rengi olduğunu düşünebilmekteyiz.

Prof. Arat, sadece Hotanca'daki *Yirrüṃçi̯nä*'ye sesçil benzerliğine dayanarak *Yürüngçın* okuduğu kelimeyi "Urumçı (Ürümçi)" anlamıştır galiba. Şimdi, onun

[6] Uyg. *nampı* ise Çin. 南平 *Nan-ping* kökenli şehir adı, çağdaş Turpan Havzası'nda bir şehir *Lampu* (Çin. 勒木丕 *Le-mu-pi*) ile özdeşleştirilmektedir. Bk. Matsui 2014.

[7] Atı verecek 4.-5. satırında beş kişiler (Temirçi, Buyan, Tükel, (....)ung, ve Çagan-Kulı), Prof. Arat tarafından birleştirilerek "**B**" şeklinde adlandırılmıştır.

論文38

bu özdeşleştirmesinin doğruluğunu Doğu Çağatay hanlığının hükümdarı olan Tuglug-Temür'ün 1352 yılında verdiği Moğolca bir belge ile kanıtlamaya çalışacağım.

Birinci Alman Turfan seferinin Berlin'e getirdiği bu Moğolca belge, bugün "MongHT 70" numarası ile Berlin Eyalet Kütüphanesi (Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz)'nde bulunmaktadır. 1972'de Louis Ligeti tarafından ilk yayını[8], 1993 yılında Danlantai Cerensodnom ile Manfred Taube tarafından da açıklamaların eklendiği yeni yayımı yapılmıştır.[9] Takashi Matsukawa, ikinci yayın için yaptığı tanıtmasında birkaç düzeltme önermiştir.[10] Yayınlara göre, bu metnin en son parçasında belgenin yazıldığı tarih ile yer de ifade edilmektedir: $_{18}$*luu ǰil übülün ečus sara-yin arban qaučin-a ǰu̯rüg-te büküi-t̲ür* $_{19}$*bičibei* "Ejderha yıl(ının), kışının ilk (= 10.) ayının eski onuncu (= 25.) gününde, *Ju̯rüg'te* olduğu zamanda (bu belgeyi) yazdım".

Ancak, ben Berlin'de orijinal belgeyi incelediğim zaman, bugüne kadar *ǰu̯rüg-te* "*Ju̯rüg*'te" okunan kelimenin gerçekte *YWRWK-ČYN* yazıldığını gördüm. Resim 2'de görüldüğü gibi, *ČYN* yazılan kelime siyah damga ile kaplanmasına rağmen açık olarak okunabilmektedir. Bu yer adını *YWRWK-ČYN* 'i *yu̯rü(n)g-čin* ~ *yürüng-čin* okuyarak önümüzdeki Eski Uygurca *yürüngçın* ile şüphesizce özdeşleştirebiliriz.

Tuglug-Temür'ün 1352 yılının "kışının ilk ayı"nda "*Yürüng-čin*'de olduğu zamanda" bu Moğolca belgenin yazılmasından dolayı, Mo. *Yürüng-čin* (= Uyg. *Yürüngçın*), Tuglug-Temür veya Doğu Çağatay hanlığı hükümdarının kışlık ikâmetgâhının adı olmalıdır. Doğu Çağatay hanlığının İli Vadisi'nde ve Tianshan Dağları (Tanrı Dağları)'nın kuzey tarafındaki ovalarda merkezinin bulunmasından dolayı, kışlık ikâmetgâhı olan Mo. *Yürüng-čin* (= Uyg. *Yürüngçın*) da galiba bu ovada yer almıştır. Bundan dolayı, tarihî coğrafya açısından da Mo. *Yürüng-čin* = Uyg. *Yürüngçın* ve Hotanca *Yirrüṃcịnä*, Tianshan'ın kuzey ovasındaki *Ürümçi* şehri ile özdeşleştirilebilmektedir.

Kelime şekline bakılırsa, 7.-8. yüzyılda Çin. *Lun-tai*'nin Uyg. *Yürüngçın* ~ Mo. *Yürüngčin* kelimesi ile değiştirilmesi çok zordur. Coğrafi olarak Hotanca kelimenin Tianshan'ın kuzey tarafındaki bir yer adının kökeni olamamasından dolayı, milâdi 925 yıllı Hotanca *Yirrüṃcịnä*'nin Uyg. *Yürüngçın* ~ Mo. *Yürüngčin* kökeni olması da imkânsızdır. 10. yüzyılda Doğu Türkistan'da Moğolca kullanılmamışsa, Moğolca *Yürüngčin* ile Hotanca *Yirrüṃcịnä* de Eski Uygurca veya Eski Türkçe *Yürüngçın*'ın sesçil transkripsiyonu sayılmalıdır. Kelimenin ilk hecesindeki *yü-* hecesi de *ü-* ile, ve aradaki *-ng* sesi de *-m* sesi ile değiştirilebilir.[11] Ayrıca Moğolca bir kelimenin sonundaki *-n* sesi de sıklıkla kaybolabilmektedir. Dolayısıyla, Tü.-Uyg. *Yürüngçın* > Mo. *Yürüngčin* > **Ürüngči(n)* ~ **Ürümči(n)* >

---

8 Ligeti 1972, s. 220-221.

9 BT XVI, Nr. 70. Onların edisyonu tamamen Tomurtogoo tarafından kabul edilmektedir. Bk. Tomurtogoo 2006, s. 169-170.

10 Matsukawa 1995, s. 116-118.

11 Yer adı örneği olarak: Çin. 新興 *xin-xing* > Uyg. *singing* > *singging* > *sängim*; Çin. 赤亭 *chi-ting* > Uyg. **çıḳtıng* > *çıḳtın* > *çıḳtım*. Bk. Matsui 2014.

論文38

**Ürümči*'nin Çağdaş Uygur Türkçesi'nde *Ürümçi* şekline değiştiğini ileri süreceğiz, yâni yer (şehir) adı olan *Ürümçi*'nin kökeninin Eski Türkçe *Yürüngçın* kelimesi olduğunu söyleyeceğiz.

Eskiden Clauson'ın Hotanca *Yirrüṃçịnä* konumu üzerine dikkat ettiği gibi,[12] Eski Uygurca yer adı olan *Yürüngçın*'ı coğrafi olarak bir yere yerleştirmek daha da zordur. Ancak, 10. yüzyılda Hotanca *Yirrüṃçịnä*'nin açıkça bir *käṃtha* "şehir" olduğuna göre, Uyg. *Yürüngçın* da esasen bir şehir adı olmuştur.

İlk kuram olarak düşünebiliriz ki, 9. yüzyılın ortalarında Moğolistanı terkeden Eski Uygurlar, Tang dönemindeki *Lun-tai* şehrine kendi dillerinde *Yürüng-çın* adını koymuştur.

Öte yandan, bu yer adının ikinci parçası olan *çın* da başka bir sorunu getirmektedir. Yukarıda gösterdiğim gibi, bu *çın* da kesinlikle kalın ünlülü ise, ön ünlülü *yürüng* kelimesi için sonek değil, ancak başka bir isim olarak kabul edilmelidir. O halde, yer adı olan *Yürüngçın, yürüng* ile *çın* gibi iki sözcükten oluşan bir teşkil olmalıdır. Kelimenin Moğolca belgede *YWRW(N)K-ČYN* = *yürüng-čin* şeklinde yazılması da böyle anlamamıza destek veriyor. Bilindiği gibi Tü.-Uyg. *yürüng* (~ *ürüng*) "açık renkli, ak"[430] demek. Uyg. *çın* ise Çin. 眞 *zhen* "gerçek, doğru, sahih"den alınmış sözcük olarak kaydedilir.[13] Bunun yanında Çin. 鎮 *zhen* "garnizon" kelimesinin de Eski Uygur Türkçesi'ne *çın* şeklinde geçtiğini gözden uzak tutmamak gerekiyor.[14]

Bugün Turfan'ın kuzeybatısında Ürümçi'ye giden yola, Tang döneminde 白水澗道 *Bai-shui-jian dao* "Ak-Su (*bai-shui*) Nehir yolu" adı verilmiş ve yolun orta yeri olan 達坂城 *Da-ban-cheng*'nin yakınında da Tang döneminde 白水鎮 *Bai-shui-zhen* "Ak-Su (*bai-shui*) garnizonu" kurulmuştu. Onun harabeleri şimdiye kadar kalmıştır.[15] Bu *Bai-shui-zhen* harabesi de, oradan Tang *Lun-tai* şehri harabesi (bugünkü *Wu-la-bo* harabesi)'ni içeren bir bozkırda, güneybatı yönünde bulunmaktadır. O zaman, Çin. *Bai-shui-zhen* "Ak-Su (*bai-shui*) garnizonu" kelimesinde *bai* "ak" da Eski Uygurlara *yürüng* "ak, açık renkli" ile tercüme edilerek,[16] *zhen* "garnizon" da *çın* ile sesçil alınmış olabilir.

İkinci kuram olarak Eski Uygurca yer adı olan *yürüng-çın* ~ *yürüngçın* üzerine diyebiliriz ki, o, "Ak Garnizon, Ak-(Su) garnizonu" anlamındadır ve başlangıçta Turfan ile Ürümçi arasındaki bir şehir (*Bai-shui-zhen* "Ak-Su (*bai-shui*) garnizonu") ve yakın yeri için, sonra da onu ve eski *Lun-tai* şehrini içeren büyük bir alan için kullanılmıştır.

Kaynakların ve kanıtların yetersiz olması dolayısıyla şehir adı olan Uyg. *Yürüngçın* (= Hotanca *Yirrüṃçịnä*)'nın konumu sorununa son kararı verememekteyim. Ancak, milâdi 10.-14. yüzyıllarda da *Yürüngçın* = *Ürümçi* ve yakınlarındaki bozkırın Uygur ve Moğol hükümdarları tarafından kışlık

---

12 Clauson 1931, s. 307.

13 ED, s. 424; ÖTS I, s. 967,

14 Örneğin Çin. 鎮國寺 *Zhen-guo-si* "Zhen-guo tapınağı" > Uyg. *çınḳuġ vaxar* "Çınḳuġ tapınağı" için Matsui 2004, s. 182-183; Matsui 2008, s. 170.

15 Wang 1993.

16 Çin. 白 *bai* "ak" tercümesi olan Uyg. *yürüng* "ak" örneği için bk. Semet 2005, s. 55.

論文38

ikâmetgâh veya hakimiyet merkezi olarak kullanıldığı da şüphesizdir.

Bu tarihi gerçeğin açıklanmasında önemli kaynak olan Eski Uygur belgesi "199/50" yi inceleme ve notlardan faydalanma fırsatını bana verdiği için, değerli hocam Prof. Osman Fikri Sertkaya'ya bu küçük çalışmamı armağan olarak saygılarımla sunuyor ve kabul etmesini diliyorum.

KAYNAKÇA

Arat, Reşid Rahmeti. 1964: Eski Türk Hukuk Vesikaları. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 65, s. 11-77.

Bailey, Harold Walter. 1951: The Staël-Holstein Miscellany. *Asia Major* (n. s.) 2-1, s. 1-45.

BT XVI = Dalantai Cerensodnom / Manfred Taube, *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung*. Berlin, 1993.

Cen Zhongwen 岑 仲勉 1979: 漢書西域傳地理考釋 *Hanshu Xiyu chuan dili kaoshi.* Beijing (1. Baskı: 1931).

Clauson, G(erard). L. M. 1931: Geographical Names in the Staël-Holstein Scroll. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2, s. 297-309.

ED = Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972.

Hamilton, James 1958: Autour du manuscrit Staël-Holstein. *T'oung Pao* 46-1/2, s. 115-153.

Hori Sunao 堀 直 1978: 中央アジア及び西アジアに關する明代の一史料 [A Preliminary Study on a Document about Central and Western Asia in Ming Period]. イスラム世界 *Isuramu sekai* 14, s. 37-55.

Ligeti, Louis. 1972: *Monuments préclassiques 1, XIIIe et XIVe siècles*. Budapest.

Matsui Dai 松井 太 2004: モンゴル時代のウイグル農民と佛教教團 [Uigur Peasants and Buddhist Monasteries during the Mongol Period]. 東洋史研究 *Tōyōshi kenkyū* 63-1, s. 1-32.

Matsui Dai. 2008: A Mongolian Decree from the Chaghataid Khanate Discovered at Dunhuang. In: P. Zieme (ed.), *Aspects of Research into Central Asian Buddhism*, Turnhout, s. 159-178.

Matsui Dai. 2014: Old Uigur Toponyms of the Turfan Oases. In: J. Wilkens (ed.), *Kutadgu Nom Bitig*, Wiesbaden (Forthcoming).

Matsukawa Takashi 松川 節 1995: (Tanıtma) BT XVI. 東洋史研究 *Tōyōshi kenkyū* 54-1, pp. 105-122.

ÖTS = Yaşar Çağbayır, *Ötüken TürkçeSözlük*, 5 vols. İstanbul, 2007.

Semet, Ablet. 2005: *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie.* Wiesbaden.

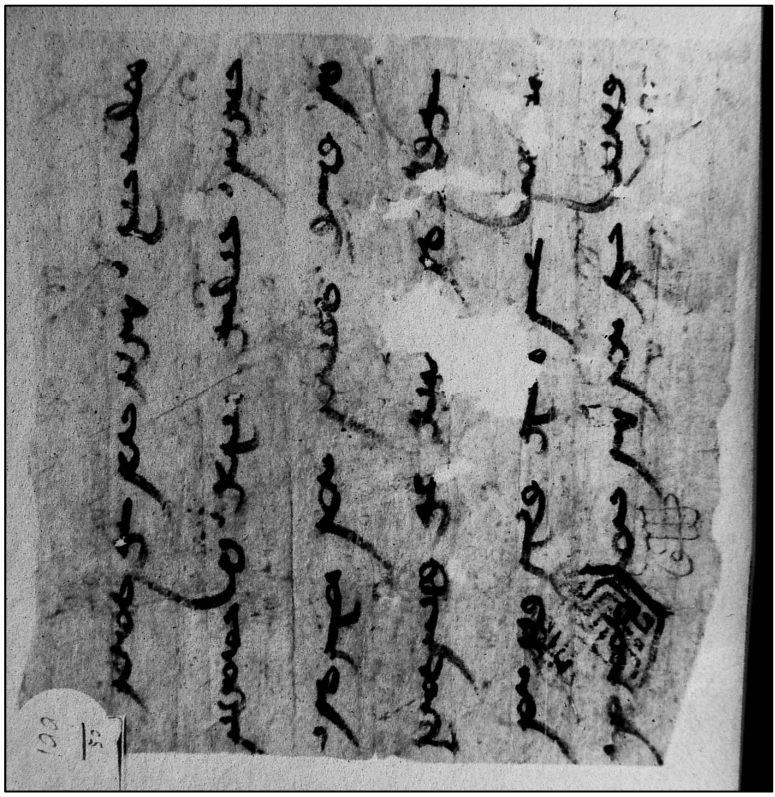
Takata Tokio 高田 時雄 1988a: コータン文書中の漢語語彙 [Chinese in Khotanese Texts]. In: Y. Ozaki / Sh. Hirata (eds.), 漢語史の諸問題 *Contributions to Chinese Historical Linguistics and Philology*, Kyoto, s. 71-128.

Tumurtogoo, D. 2006: *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XIV Centuries)*. Taipei.

Wang Binghua 王 炳華 1993: 唐西州白水鎭考 [A Preliminary Inquiry into the Baishui Garrison Post at Xizhou in the Tang Dynasty]. In: 絲綢之路考古研究 *Sichou-zhi-lu kaogu yanjiu*. Ürümçi, s. 118-128.

Zhong Xingqi 鐘 興麒 2008: 西域地名考錄 *Xiyu diming kaolu*. Beijing.

論文38

Resim 1 Arat 199/50 = *U 9241 (TM 69)
Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya izni ile yayımlanmaktadır.

Resim 2

MongHT 70 (16.-19. satırların altın parça: büyütülmüş) Depositum der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz, Orientabteilung (http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/mainz/images/mainz0865_seite1.jpg)

論文38

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

YALIM KAYA BİTİGİ

OSMAN FİKRİ SERTKAYA ARMAĞANI

Editörler
Doç. Dr. Hatice ŞİRİN USER - Doç. Dr. Bülent GÜL

Ankara / 2013

論文38

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

© Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2013.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınlarının tamamının veya bir kısmının yayımcının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılması yasaktır. Yayınların fikrî sorumluluğu ve imlâ tercihi yazarlarına aittir. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınlarında yer alan başka kaynaklardan alınmış tablo, resim ve benzeri şeylerin yasal kullanım sorumluluğu yazarlarına aittir.

User, Hatice Şirin –Bülent Gül (Ed.)
Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Armağanı / Hatice Şirin User - Bülent Gül
XII+684 s. 24 cm.
ISBN 978-975-456-118-0
1. Osman Fikri Sertkaya - Biyografi 2. Türkoloji 3. Türk Dili 4. Eski Türkçe

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI
TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI ARMAĞAN DİZİSİ 10

Genel Yayın Editörü
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

Editör
Doç. Dr. Hatice Şirin User - Doç. Dr. Bülent GÜL

Eser Hakem Kurulu
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM • Doç. Dr. Bülent GÜL • Doç. Dr. Ferruh AĞCA •
Doç. Dr. Hatice Şirin USER • Yard. Doç. Dr. Faruk GÖKÇE •

Kapak ve Sayfa Tasarımı
SEMETEYHAN [B. GÜL]

İletişim Adresi
T ü r k K ü l t ü r ü n ü A r a ş t ı r m a E n s t i t ü s ü
Bahçelievler, 7. Cad. 17. Sok. Nu. 38, 06490 Ankara / TÜRKİYE
Tel: (00 90 312) 2133100 **Belgegeçer:** (00 90 312) 2134135
Genel ağ: **http://www.turkkulturu.org.tr**
e-posta: **tkaedernegi@hotmail.com**

Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Armağanı, Öncü Basımevi'nde 500 adet basılmıştır.
(Kazımkarabekir Cad. 85/2 İskitler/ANKARA Tel: 3843120)

Ankara /2013

論文38